УДК 398

И.К. Фазлетдинов

ФОЛЬКЛОРЧЫ ГАЛИМ РИФ МӨХӘММӘТҖАНОВНЫҢ ФӘННИ ҺӘМ ПЕДАГОГИК ЭШЧӘНЛЕГЕ

Данная статья приурочена к 80-летию со дня рождения видного татарского ученого-фольклориста, педагога и общественного деятеля Р.М. Мухаметзянова (1939–1996), занимавшегося более 40 лет преподавательской работой на кафедре татарской филологии Башкирского государственного университета (г. Уфа) и посвятившего всю свою жизнь исследованию фольклорных памятников татарского населения, проживающего на территории Республики Башкортостан.

В статье подвергнуты комплексному анализу основные научные труды исследователя, его публицистическая и литературоведческая деятельность.

Ключевые слова: ученый, обрядовый фольклор, татары Башкортостана, свадебные обряды, календарная поэзия, литература, татарское народное творчество.

This article is dedicated to the 80th anniversary of the prominent Tatar folklorist scientist R.M. Mukhametzyanov (1939-1996), who devoted his whole life to the study of the folklore monuments of the Tatar population living in the Republic of Bashkortostan.

The author considers the personality of R.M. Mukhametzyanov from three angles: as a scientist, collector and researcher of national folklore; a teacher who has been teaching for more than 40 years at the Department of Tatar Philology of Bashkir State University (Ufa); a public figure who played a huge role in the formation of the Tatar national movement on the territory of Bashkortostan in the 80s of the twentieth century.

The article thoroughly analyzes the main scientific works of the researcher, his journalistic and literary activities.

Keywords: scientist, ritual folklore, Tatars of Bashkortostan, wedding ceremonies, calendar poetry, literature, Tatar folk art.

Күренекле фольклорчы-галим, педагог һәм җәмәгать эшлеклесе Риф ага Мөхәммәтҗановның исеме татар фольклористикасы тарихына, халкыбыз күңеленә алтын хәрефләр белән язылган. Аның хезмәтләре бүген дә меңнәрчә студентлар, халык авыз иҗаты белән кызыксынучылар тарафыннан җентекләп өйрәнелә, ә димәк, галим дә яши...

Риф Мирхәбибулла улының исеме, гыйльми язмалары, китаплары Башкортстанда яшәүче татарлар өчен аеруча газиз һәм якын, чөнки галим бар гомерен туган як халкының рухи мирасын барлау һәм тикшерүгә, аны саклап калуга, тирә-якта популярлаштыруга багышлады. Ул туган җиреннән, туган халкыннан беркайчан да аерылмады, аны кайгы-шатлыклары белән яшәде: татар еласа – елады, көлсә – көлде.

Риф Мирхәбибулла улы Мөхәммәтҗанов 1939 елның 2 июлендә Башкортстандагы Ярмәкәй районының ямьле Ык елгасы куенына

яшеренеп утырган Аксак авылында дөньяга килә. (Бу авыл 1960 еллардагы кечкенә авылларны берләштерү кампаниясе вакытында юкка чыгарыла. – *И.Ф.*) Яшьтән үк моңлы, җыр-шигырьгә мөкиббән малай булып үсә. Үзе дә каләм тибрәтә башлый. Туган авылында сигезьеллык мәктәптә белем алгач, 1957 елда Ярмәкәй районының Иске Турай урта мәктәбен көмеш медаль белән тәмамлый. Әдәбиятка, туган телгә булган мәхәббәте аны Башкорт дәүләт университетына алып килә [Энциклопедия, 2010, с. 117]. Шунысы кызык: Риф Мөхәммәтҗанов бер ел буена филология факультетының башкорт-рус бүлегендә укырга мәҗбүр була. Моның сәбәбен аның бертуган энесе, күренекле татар драматургы Ризван Хәмид түбәндәгечә тасвирлый.

«... Имтихан алучылар «собеседование» уздырганда – медале булгач, экзамен тотасы юк абыйның – абруйлы фольклорчы-галим Кирәй Мәргән килеп керә һәм Рифнең кулында ниндидер калын «амбар кенәгәсе» күреп, кызыксынып актара башлый. «Нәмәкәй был?» – дип сорый башкорт галиме. «Әти агроном минем, ул гомер буе табигать күренешләрен көндәлеккә теркәп барды, хәтеренә төшкән йолаларны, төрле җыруларны да җыя ул, мин үзем дә кайберләрен өстәп куйгалыйм», – дип җаваплый Риф абый, ояла-ояла гына. «Нимәгә ҡыҙараһың быңа, егетем, изге нәмәдән оялмайҙар. Мин һине үҙ бүлегемә алам, ҡустым», – димәсенме атаклы фольклорчы [Хәмид, 2014, б. 23]!

Шунысын да өстик: киләчәктә филология фәннәре докторы, Башкортстанның халык шагыйре, Салават Юлаев исемендәге дәүләт премиясе лауреаты, Язучылар берлеге рәисе дәрәҗәләренә ирешәчәк Равил Бикбаев нәкъ шул елда Башкорт дәүләт университеты филология факультетының татар-рус бүлегенә укырга кергән була. Ягъни, кызыклы парадокс килеп чыга: башкорт егете – татар бүлегендә, татар егете башкорт бүлегендә белем ала. Беренче курс тәмамлангач, 1958 елда, бу «хата» төзәтелә – алар уку урыннары белән «алмашалар» һәм Риф ага 1962 елда БДУның татар-рус бүлеген тәмамлый. Шулай булса да, ул 1962–1966 еллар дәвамында башкорт телендә нәшер ителүче «Совет Башҡортостаны» республика гәзитендә әдәби хезмәткәр вазифасын башкара, күпсанлы очерклар, мәкаләләр яза [Энциклопедия, 2010, с. 117].

1966 елда сәләтле белгеч БДУның татар филологиясе кафедрасына эшкә чакырыла. Аңа «Татар халык иҗаты», «Татар әдәбияты тарихы» фәннәре, махсус курслар буенча лекцияләр уку, студентларның гыйльми эшләренә җитәкчелек итү бурычы йөкләтелә. Риф ага яңа эшкә күңел биреп тотына һәм тиз арада хезмәттәшләре арасында зур абруй казана.

Риф Мөхәммәтҗановның фән өлкәсендәге иң зур казанышы – БДУның татар филологиясе кафедрасы каршында фольклор фонды оештыруыдыр, мөгаен. Ул – Башкортстан татарларының халык авыз иҗатын системалы рәвештә җыю һәм өйрәнү эшен башлап җибәргән беренче галим. 1967 елдан алып ул республиканың татарлар күпләп яшәгән районнарына утызга якын фольклор экспедициясе оештыра,

150 дән артык авылны урап чыга. Билгеле, әлеге сәяхәтләрдә катнашкан студентлар өчен бу, беренче чиратта, һичнәрсә белән алыштыргысыз аралашу мәктәбе була.

Әлеге экспедицияләрдә җыелган фольклор материаллары тиз арада фәнни әйләнешкә кереп китә. Мәсәлән, 1976–1988, 1993 елларда Казанда дөнья күргән «Татар халык иҗаты» унөчтомлыгының һәр китабында Риф Мирхәбибулла улы тарафыннан да тупланган халык авыз иҗаты үрнәкләре урын ала. Аның җитәкчелегендәге фольклор экспедицияләре вакытында җыеп алынып, БДУның татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы фондларында сакланучы ул материаллар безнең тарафтан электрон форматка күчерелде. Халыкның энҗе-мәрҗәннәре юкка чыкмасын, җилгә очмасын өчен кирәк бу гамәл.

Риф ага Мөхәммәтҗановның фидакяр эшчәнлеге нәтиҗәсендә җыелган фольклор материаллары гомуми җыентыкларда урнаштырылып кына калмый, яшь тикшеренүченең аларга карата фәнни күзәтүләре, тикшеренүләре монографик хезмәт булып формалаша. 1973 елда ул БДУдагы беренче «танышы», филология фәннәре докторы, профессор Әхнәф Кирәев (әдәби тәхәллүсе – Кирәй Мәргән. – *И.Ф.*) җитәкчелегендә «Башкортстан Ык буе татарларының йола поэзиясе» темасына кандидатлык диссертациясен яклый. Анда кулланылган материалның күплеген, эзләнүләрнең күп тармаклы булуын хезмәтнең күләме үк күрсәтеп тора. Кандидатлык диссертацияләренең уртача күләме 150–170 биттән артмаска тиеш дигән күрсәтмә булса да, аның хезмәте 228 бит тәшкил итә [Мухаметзянов, 1973]. Тикшеренүнең янә бер бик әһәмиятле ягын да истә тотарга кирәк: ул Татарстаннан читтә яшәүче татар халкының, аерым алганда, Башкортстанда яшәүче татарларның, милли фольклорын, аның төбәк үзенчәлекләрен, биредә яшәүче башка халыкларның авыз-тел тел иҗаты белән бәйләнешен чагыштырма планда, комплекслы һәм системалы рәвештә тикшергән беренче гыйльми хезмәт булып тора. Шуны да өстик, Башкортстанда яшәүче татарларның милли фольклорын фәнни тикшерү юнәлешендәге икенче кандидатлык диссертациясе безнең тарафтан язылды һәм легенда, риваять жанрларын тикшерүгә багышланды [Фазлутдинов И.К., 2005].

Риф Мирхәбибулла улының әлеге хезмәтләре киләчәктә студентлар өчен дәреслекләр, уку кулланмалары булып формалашты. Аның 1979, 1982 елларда дөнья күргән «Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты: туй поэзиясе» һәм «Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты: календарь поэзия» дип аталган хезмәтләре бүген дә студентлар, халык авыз иҗаты белән кызыксынучылар өчен әһәмиятле чыганаклар булып кала [Мөхәммәтҗанов, 1977; 1982]. Үз хезмәтләрендә галим Башкортстанда яшәүче татар халкының йола поэзиясен ике төргә бүлеп тикшереп, календарь һәм туй поэзиясенең жанрлар буенча ул чор өчен өр-яңа бүленешен тәкъдим итә, аларны Казан ягы татарлары фольклоры белән тарихи-чагыштырма аспектта ана-

лизлап, уртак һәм аермалы якларын билгели, шул ук вакытта, Башкортстанда яшәүче татарларның һәм тел, һәм мәдәният, һәм фольклор ягыннан гомумтатар халкының аерылгысыз өлешен тәшкил итүен ассызыклый. Бер үк вакытта ул уртак географик һәм рухи җирлектә гомер кичерүче башкорт, урыс, мордва, мари, чуваш һ.б. халыклар фольклоры белән параллельләр үткәрә, төрле халыкларның авыз-тел иҗатында үзара бәйләнешләрнең чагылышын тикшерә.

Мәсәлән, Башкортстан Ык буе татарларының туй йолаларына багышланган китабында ул урындагы туйны 20 вграк йолаларга таркатып анализлый. Болар исәбенә яучылау (кодалау), ярәшү (аклашу, вәгъдәләшү, килешү), туй алды, кыз чәкчәге, кияү катламасы, ак келәт (кыз өе, ак өй), кыз мунчасы, туй көне, никах, кияү каршылау, яр-яр, кияү коймагы, күренеш (кияү күрсәтү, очрашу), кыз озату, килен төшерү, беренче иртә, су юлы күрсәтү, бүләк баглау (әйбер, туй өстәле), корбан ашы (корбан көн, олы туй, үзәк туй, мәҗлес көн), туй арты (кияү кайтармасы, шәл салдыру туе, кода төшерү) кебек ритуаллар керә.

Белүебезчә, йолалар һәрвакыт дуалистик характерда була, ягъни аларда гамәл-хәрәкәт һәрвакыт сүз компоненты белән берегеп килә, катлаулы синтез хасил итә. Бер-берсеннән тыш алар яши алмый, асыл мәгънәләрен югалта. Галим шушы үзенчәлекне тотып алып, һәр ритуалны аңа гына хас фольклор жанрлары белән бәйләнештә, комплекста тикшерә. Мәсәлән, яучының поэтик репертуарының нигезен тәшкил иткән самак җырларын ул профилактик магиягә хас булган яшерен тел, читләтеп әйтү күренешләре белән бәйләп карый; шул рәвешле әлеге йоланың, ә димәк, халкыбызның да, борынгылыгын ачып сала.

Риф Мөхәммәтҗановның татар халкы репертуарында киң таралган кыз елату җырлары-сыктауларга карата күзәтүләре аеруча кызыклы. Ул әлеге типтагы әсәрләрне бер жанр кысаларында гына карамый. Мәсәлән, галим кияүгә чыгасы кызның туй алдындагы төндә этисе йоклаган бүлмәнең тәрәзә төбенә килеп, акча сорап җырлаган җырларын таңкучатлар дип атый. Ата кеше, җырны ишеткәч, аңа акча бирергә тиеш, чөнки мәҗүси ышанулар буенча, сатып кияүгә бирелгән кызның җаны өрәккә әверелеп, ата кешедән үч алырга мөмкин. [Мөхәммәтҗанов, 1977, б. 52–53]. Шулай итеп, биредә дә заманга хас йола борынгы мифологик күзаллаулар эзен саклый.

Киленне каршылаган каенананың поэтик репертуары да бертөрле түгел. Мондый әсәрләр һәр очракта да дидактик характерын саклый, ләкин функциональ вазифалары, сәнгатьчә эшләнеше ягыннан галим аларны «арбау», «бит ачу», «бата», «кияү ябу» кебек төркемчәләргә бүлә һәм һәркайсының үзенә генә хас табигатен ачып сала [Мухаметзянов, 1989, с. 34–37]. Кыскасы, аның туй поэзиясе өлкәсендәге хезмәтләрен, һич икеләнмичә, татар фольклор фәненең иң кыйммәтле хәзинәләре исемлегенә кертергә мөмкин.

1982 елда дөнья күргән «Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты: календарь поэзия» китабы да үзенең гыйльми тирәнлеге, шул

ук вакытта биредәге һәр тезисның, һәр фикернең җирле материалга нигезләнүе белән игътибарны җәлеп итә. Биредә галим татар халкының ел фасыллары алмашынуына, хуҗалык эшләренә бәйле йолаларын өч циклга аерып тикшерә [Мөхәммәтҗанов, 1982, б. 4–64]. Әлеге хезмәтендә галим татар календарь йолаларының генезисын эзлекле рәвештә күзаллый, аларның борынгы магия, мифология белән аерылгысыз рәвештә барлыкка килеп, заманында гамәли вазифа үтәүләрен, ягъни югары көчләр ярдәмендә, уңышның муллыгын, дөньяның иминлеген тәэмин итүләрен күрсәтә. Гасырлар үтү белән, календарь поэзия башкарган гамәли вазифа арткы планга күчә бара, алга аның сүз сәнгатенең бер өлкәсе буларак үтәгән эстетик функциясе чыга. Риф Мөхәммәтҗанов үзенең хезмәтендә бу процессны диахроник аспекттан чыгып карап, конкрет әсәрләр мисалында бик җентекле итеп ачып сала [Мөхәммәтҗанов, 1982, б. 65–72].

Башкортстан татарларының йола поэзиясен тикшерү аның гыйльми эшчәнлегенең бер тармагы булса, икенчесен әдәбиятта фольклор традицияләренең күчемлелеген анализлау тәшкил итте. Әллә үзе дә шигырьләр язганга, ул поэзияне аеруча якын күрде. Классик әдипләребез Һади Такташ, Фатих Кәрим, Башкортстандагы татар шигъриятен әйдәп баручы Салават Рәхмәтулла иҗатына аның тарафыннан фольклорчы күзлегеннән җентекле анализ ясалды [Мөхәммәтҗанов, 1990]. Фольклордан килгән мәңьеллык традицияләрнең күчемлелеген тикшерү аша, галим халкыбызның яшәү менталитетын, рухиятен ачуга иреште.

Галимнең рус телендә нәшер ителгән «Специфика татарских фольклорных жанров» дип аталган китабын аның кырык елга якын сузылган гыйльми эзләнүләренең логик нәтиҗәсе итеп карарга кирәк [Мухаметзянов, 1989]. Биредә Риф Мирхәбибулла улы үзенең гомерлек гыйльми тикшеренү предметы булган йола поэзиясе белән генә чикләнеп калмыйча, милли фольклорыбызга колачлы караш ташлый.

Китап ике бүлектән тора. «Йола поэзиясе һәм лирика» дип аталган беренче бүлектә туй һәм календарь йолаларының генезисы, аларның халык авыз иҗатының лирик төренә караган жанрлары белән бәйләнеше тикшерелә; рекрут һәм солдат җырлары (назлар) җентекле анализлана; туй поэзиясендәге үгет-нәсыйхәт җырларын бата, арбау, тулгау, картлар сүзе, вәгазь һ.б жанрларга классификацияләү принциплары тәкъдим ителә [Мухаметзянов, 1989, с. 6–44].

«Фольклор һәм әдәбият» дип исемләнгән икенче бүлектә исә галим, фән тарихында беренчеләрдән булып, ярымфольклор характердагы сөйләк жанрын Башкортстанның көнбатышында яшәүче татарларның тарихи хәтерендә әлегә кадәр сакланып килгән легендар комдив Чапаев турындагы халык хикәяләре мисалында анализлый, шулардан чыгып, сөйләк жанрына гыйльми билгеләмә бирү омтылышын ясый. Бәетләрнең, тарихи җырларның, балалар фольклоры әсәрләренең язма әдәбиятка йогынтысын, традицияләр күчемлелеген тикшерү әлеге бүлекнең асылын билгели [Мухаметзянов,

1989, с. 45–74]. Бу хезмәт әлегә кадәр «Татар халык иҗаты» курсын уку-укыту процессында әһәмиятле чыганак булып кала.

Гомумән алганда, Риф Мөхәммәтҗанов үзенең кыска гына тормышында дүрт монографик хезмәт һәм уку кулланмасы, 100 дән артык фәнни мәкалә язып һәм бастырып калдыра [Энциклопедия, 2010, с. 117]. Ә экспедицияләр вакытында аның тарафыннан җыеп тупланган фольклор материалларының зур өлеше әлегә кадәр оста тикшеренүче кулын көтә.

Әдәбият

Мөхәммәтҗанов Р.М. Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты: календарь поэзия / фәнни редакторы Т.Н. Галиуллин. Уфа: БДУ нәшрияты, 1982. 72 б.

Мөхәммәтҗанов Р.М. Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты: туй поэзиясе. Уфа: БДУ нәшрияты, 1977. 72 б.

Мөхәммәтҗанов Р.М. Йола поэзиясе // Татар теле, әдәбияты һәм аларны укыту методикасы мәсьәләләре. Уфа: БДУ нәшрияты, 1971. Б. 30-42.

Мөхәммәтҗанов Р.М. Хәзерге поэзиядә традицион фольклор образларының үсеше: Һ. Такташ иҗаты материалында // Татар филологиясе мәсьәләләре (әдәби әсәрдә поэтика): вузара җыентык. Уфа: БДУ басмасы, 1990. Б. 57–67.

Мухаметзянов Р.М. Обрядовая поэзия приикских татар Башкирии: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09. Уфа, 1973. 228 с. https://search.rsl.ru/ru/record/01009856164

Мухаметзянов Р.М. Специфика татарских фольклорных жанров: учебное пособие / Р.М. Мухаметзянов. Уфа: Издательство БашГУ, 1989. 84 с.

Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары / томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәрмәләр әзерләүче И.Н. Надиров; фәнни редакторы Х.Ш. Мәхмүтов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 320 б.

Фазлетдинов Илдус. Юксыну // Тулпар. 2009. № 4. С. 30–31.

Фазлутдинов И.К. Топонимические предания и легенды татар Башкортостана: исторические основы и идейно-эстетические функции: дис. ... канд. филол. наук : 10.01.09. Уфа, 2005. 263 с.

Энциклопедия. Ермекеевский район. Республика Башкортостан: А–Я / Т.И. Аминев (рук.) и др.; редкол.: Т.И. Аминев (отв. ред.) и др.. Уфа : Уфимский полиграфический комбинат, 2010. 199 с.

Фазлетдинов Илдус Камил улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе
һәм мәдәнияте кафедрасы доценты (Уфа);
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
халык иҗаты бүлегенең гыйльми хезмәткәре (Казан)